

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

ARKADIUSZ MARCINIAK, AGNIESZKA CHWIEDUK

Agency

Pojęcie *agency* w archeologii pojawiło się w kontekście rozważań nad istotą podmiotowości w pradziejach. Oznacza społecznie kształtowaną istotę działania raczej niż samo działanie. *Agency* pozwala na konceptualizację sposobu i warunków, w jakich ono zachodzi, przy braku pełnej kontroli i pełnego zrozumienia tego procesu. Odnosi się zarówno do intencjonalnego i naznaczonego znaczeniem działania, jak i tego odbywającego się na poziomie niedyskursywnym i nierefleksyjnym. Umożliwia dostrzeżenie natury działania w kontekście dostępnych zasobów materialnych i symbolicznych oraz w perspektywie procesów i zjawisk długiego trwania. Określają one ogólne jego ramy, które są w różnym stopniu rozpoznawane przez działające podmioty i raczej określają strategie jego postępowania, niż je determinują.

1. AGENCY W NAUKACH SPOŁECZNYCH

Koncepcja *agency* nawiązuje do marksowskiego *praxis* oraz postrukturalistycznych prac Pierre'a Bourdieu i Anthony'ego Giddensa. W rozumieniu Giddensa działania człowieka lub grupy ludzkiej określane są w pewnych historycznie i społecznie zarysowanych ramach, które wprowadzają ograniczenia w zakresie ich podejmowania. Realizacja owych działań prowadzi jednocześnie do modyfikowania i utrwalania tych historycznie i społecznie określonych warunków. Każde działanie reprodukuje wiele wierzeń, zachowań czy postaw. Umieszczenie działania w kontekście predefiniowanych warunków wskazuje na podobieństwo do *habitusu* (koncepcja rozwinięta przez Pierre'a Bourdieu) do głęboko osadzonych wartości i uwarunkowań strukturalnych.

Znaczenie, jakie przypisuje się obecnie terminowi *agency* w naukach społecznych, czerpie przede wszystkim z francuskiej tradycji intelektualnej za sprawą socjologa Pierre'a Bourdieu. Jego koncepcje dotyczące źródeł i mechanizmów relacji społecznych nawiązywały do wielu dziedzin nauki. Należy

tu wymienić inspiracje fenomenologią (Maurice'a Merleau-Ponty'ego i Edmunda Husserla), socjologią (Émile'a Durkheima, Karola Marksa, Maxa Webera), lingwistyką Noama Chomsky'ego, a także antropologią Claude'a Lévi-Straussa. Duży wpływ na zdefiniowanie *agency/agence* miały również doświadczenia Pierre'a Bourdieu wyniesione z badań terenowych wśród Kabylów w Algierii.

Samo słowo *agency* posiada więc swój odpowiednik w języku francuskim: *agence* (r.ż). Istnieją jednakże trudności (Vidal 2008) w oddaniu jego znaczenia, tak aby nie straciło sensu, który posiada w języku angielskim – „empowerment”. We francuskim rozumieniu *agence* można by tłumaczyć jako: „agir” (działać), „puissance” (siła), „autonomie” (autonomia/niezależność), „effectivité” (osiąganie celów, efektywność), „capacité” (zdolność do zrobienia czegoś), „capacité d'agir” (zdolność do działania), „puissance d'agir” (siła działania). Sensu tego nie oddaje także polski odpowiednik: „agencja”.

Agency/agence funkcjonowało już w naukach społecznych, zanim Pierre Bourdieu przedstawił swoją koncepcję przemocy symbolicznej. Posiadało ono związek z tak zwaną teorią działania (fr. *théorie de l'action*). Bourdieu usiłował rozwiązać podstawowy dylemat, ważny dla tej teorii i socjologii, jakim jest opozycja: struktura/działanie (*structure/agence*, fr.; *structure/agency*, ang.) (Bulle 2002). Pojęcie struktury społecznej (*structure*, fr.) oznacza rzeczywistość zewnętrzną wobec jednostek. Myśl ta stoi u podstaw koncepcji strukturalistycznej (strukturalizm) życia społecznego, według której „niewidzialne” dla jednostek relacje pomiędzy elementami, które są ich dziełem jako istot społecznych, determinują w efekcie ich postępowanie. Pojęcie działania (*agence*) odnosi się do przeciwnego – konstruktywistycznego – rozumienia świata społecznego. Powstaje on jako rezultat wolnego, niczym nie skrępowanego działania aktorów społecznych. Bourdieu godzi tę opozycję. Według niego świat społeczny to rezultat relacji pomiędzy jego elementami. Tworzą go zatem struktury relacyjne. Nie opiera się więc ani na jednostkach, ani grupach społecznych, które zwykło się w nauce traktować substancjalnie, czyli jako byty same w sobie i jako cele w sobie. Sens nadawany bytom: jednostki i grupy, jest konstruowany społecznie, na drodze różnicowania (fr. *distinction*).

Podstawowymi pojęciami służącymi eksplikacji relacyjnej natury świata społecznego są przestrzeń, *habitus*, pole (i kapitał) oraz przemoc symboliczna. Podmiotami wytwarzającymi relacje i jednocześnie działającymi w zgodzie z nimi są *agens sociaux* (fr.), czyli agensi społeczni. Struktury relacyjne są niewidoczne: „nie można ich pokazać, ani dotknąć, a (...) trzeba [je – przyp. Autorzy] pozyskiwać, budować i uwierzytelniać w pracy naukowej” (Bourdieu 2009: 7). Jednakże kreują i łączą świat podmiotów społecznych, który jest pozorny. Nie jest więc dany „wprost”, tak jak chce tego myśl potoczna, praktyczna i spontaniczna. Główną zasadą działania agensów społecznych jest *habitus* (zespół dyspozycji). Bourdieu stworzył to pojęcie (i ter-

min), aby wytłumaczyć związek pomiędzy procesem socjalizacji jednostek a ich późniejszymi działaniami. Indywiduum uspołecznia się poprzez długie doświadczanie relacji grupowych (bycie w grupie). W procesie tym nabywa, poprzez fizyczne uczestnictwo (tu Bourdieu posługuje się pojęciem „incorporation” – „w ciełe”, „przez ciało”) typowych dla jego środowiska sposobów myślenia, odczuwania i reagowania. Tworzą one tak zwane dyspozycje, które mają charakter trwałe (nawyki) i leżą u podstaw przyszłych jego działań (determinizm). Jednocześnie owe dyspozycje tworzą też wachlarz umiejętności uczenia się nowych sytuacji. Stanowią zatem każdorazowo swoiście zindywidualizowany katalog możliwości zachowań. *Habitus* nie jest więc zwykłym przyzwyczajeniem, które automatycznie się realizuje pod wpływem bodźców. Dyspozycje (schematy percepcji) stanowią rodzaj „mapy” na kształt gramatyki języka – tworzą więc strukturę ukrytą, która jest w stanie przetrwać, mimo że nie ułatwia już jednostce adaptacji do nowych warunków. Inna nazwa dla *habitusu* to struktury ustrukturuwane (fr. *structures structurées*), które mogą funkcjonować jako struktury strukturujące (fr. *structures structurantes*) – czyli o charakterze czynnym – generujące nowe praktyki (stąd idea, że u podstaw praktyk społecznych jednostek leżą czynne struktury transformujące stare schematy działań w nowe). *Habitus* determinuje pozycje agensów w przestrzeni społecznej. Jako odbicie świata społecznego jest do niego przystosowany i umożliwia agansom podjęcie określonej taktyki działania w bezrefleksyjny sposób (→ „Teoria w archeologii”, s. 84-116).

Tak więc pojęcie *habitusu* dotyczy i jednostki, i danej społeczności, która przyczynia się do wytwarzania dyspozycji agensów. W tym sensie można je odnieść do kategorii *agency*. Natomiast termin *agence* w teorii Pierre’a Bourdieu pojawia się zawsze w znaczeniu nieobserwowalnej bezpośrednio struktury sprawczej, której zadaniem jest podtrzymanie – reprodukcja danego układu, legitymującego przemoc społeczną (fr. *violence symbolique*; pojęcie to stanowi trzeci poza *habitusem* i polem społecznym filar myśli Bourdieu). O *agence* nie sposób mówić, jeśli nie wyjaśni się najpierw pojęcia pola (fr. *champ*) oraz przemocy symbolicznej.

Przestrzeń społeczna składa się z licznych pól (ekonomicznego, kulturowego, artystycznego, religijnego). Każde z nich stanowi obszar realizacji interesów grupowych. Agensi, zjednoczeni wokół nich, próbują też realizować własne (zgodne z dyspozycjami). To jednak powoduje między nimi rywalizację. Ich pozycja w polu nie jest wyborem jednostki. Wynika z relacji klas, do których oni przynależą, oraz potencjału, tak zwanego kapitału różnicującego (ekonomiczny i kulturowy) poszczególne jednostki i ich klasy. Różnice w kapitałach rodzą przemoc symboliczną. Polega ona na dominacji „jednej klasy nad drugą”, wynikłej ze struktury pozycji tych klas względem siebie. Aby więc walczyć o swoją „stawkę” (fr. *les enjeux*) w polu, agensi konkurują między sobą jako reprezentanci określonych klas. Pojawiająca się wtedy przemoc

nie jest im dana wprost, ponieważ stanowi strukturę stanowiącą funkcję kapitałów oraz rezultat schematów klasyfikujących, wpisanych w zjawisko hierarchii grup społecznych.

Właśnie w tym kontekście powinno się interpretować *agence*. Jest nią dla przykładu system edukacyjny, który według tego socjologa zamiast niwelować różnice społeczne, podtrzymuje i reprodukuje je. Dzieci z klasy dominującej społecznie utrzymują swoją pozycję, wzbogacając swój kapitał kulturowy, bo klasa dominująca utrzymuje ją już poza tym systemem, są zatem lepiej „wyposażone” w kompetencje, które przydają się im na tym polu.

Habitus i *agence* służą wykazaniu, że świat relacji społecznych, choć nie jest dany wprost, pełni jednak rolę determinującą wobec wolnego, niczym nieskrępowanego wyboru jednostek. W tym sensie wysiłek podjęty przez Bourdieu, by rozstrzygnąć dylemat: „struktura czy działanie”, tylko częściowo został przezwyciężony.

2. AGENCY W ARCHEOLOGII

Agency zostało wprowadzone do archeologii w latach 80. XX w. wraz z pojawieniem się archeologii postprocesualnej. Szczególnie klarownie jest ona eksponowana w pracach Johna Barretta (np. 1994), wraz z jego aplikacją teorii strukturacji.

Działania podejmowane przez podmioty pradziejowe są realizowane w specyficznych warunkach społecznych i historycznych. W szczególności mają miejsce w kontekście tradycji, wartości normatywnych oraz akceptowanej społecznie zgody co do sposobów postępowania. Rozpościerają się one pomiędzy warunkami strukturalnymi a zasadami strukturyzującymi. Te pierwsze odnoszą się do istniejącego systemu porządku społecznego, dostępnych technologii oraz dostępu do rozmaitych zasobów materialnych, podczas gdy te drugie określają zasady funkcjonowania w zastanych warunkach strukturalnych, definiując sposoby aktywnego zarządzania wiedzą w zakresie reguł tego postępowania (Barrett 2000: 65-66).

Działania odnoszące się świata społecznego są nastawione na realizację rozmaitych celów, takich jak pragnienia, żądze, intencje, motywy, zasady, skłonności, etc. Odbywają się w warunkach pewnych predyspozycji, które są elementem doświadczeń społecznych. Wszystkie one są dokonywane w historycznie ukształtowanych warunkach. Nie można formułować żadnego generalnego modelu w tym zakresie. Dzięki podejmowanym działaniom te warunki i relacje społeczne są tworzone, odtwarzane, reprodukowane i modyfikowane przez rozmaite podmioty społeczne. Cele społeczne są zatem definiowane w warunkach społecznie tworzonych interesów oraz społecznie i historycznie kształtowanych wartości, struktur i wierzeń. Co więcej, działania podejmowane w zastanych okolicznościach nie zawsze mają przewidy-

walne konsekwencje. W tym rozumieniu przywraca się historyczny wymiar określający warunki, w których zachodzą działania. Społeczne jestestwo jest tworzone w warunkach historycznych i odziedziczonym kontekście kulturowym (np. Barrett 2000: 65; Gardner 2009: 102).

Warunki i charakter działania są przedmiotem rozmaitych konceptualizacji. Badacze nawiązujący do neomarksizmu (np. Barbara Bender) wskazują, że ich immanentną cechą jest negocjacja, manipulacja, rewaluacja, które są realizowane poprzez takie działania jak wymiana, hojność, pozyskiwanie i konsumpcja pożywienia, własność ziemi, relacje produkcji, pracy, etc. Zwraca się także uwagę na ważną cechę *agency*, którą jest powtarzalność i rutynizacja. Można ją ujmować jako uwikłaną społecznie, niedoskonałą i często niepraktyczną. W niektórych przypadkach taka praktyczna rutynizacja może wiązać się z dyskursywnością i z czasem stać się elementem uświadamianym. Dotyczy ona najczęściej praktyk codziennych o racjonalnym i utylitarystycznym charakterze, takich jak zdobywanie, przygotowywanie i konsumpcja pożywienia, opieka na dziećmi, sprzątanie, etc. Odnosi się zazwyczaj do czasu cyklicznego (w cyklu dziennym, tygodniowym, miesięcznym lub rocznym), a nie do czasu linearnego. Tego typu wiedza praktyczna jest przekazywana w ramach działań codziennych oraz monitorowania rezultatów tych działań i jest zazwyczaj niedyskursywna (np. Pauketat 2000: 116-117).

Agency w archeologii jest wykorzystywane w celu ujęcia relacji pomiędzy jednostką a grupą w kontekście warunków podejmowanych działań. W tym rozumieniu sytuuje się pomiędzy wolicjonizmem a determinizmem. Oferuje możliwości przekroczenia granicy pomiędzy jednostką a społeczeństwem i odrzuca je jako osobne kategorie. Jednostki istnieją wyłącznie w relacji do świata społecznego i fizycznego i *agency* się manifestuje w tej relacyjności (Dobres 2000: 142). *Agency* nie są jakimiś realnie istniejącymi jednostkami w pradziejach (Gardner 2009: 101). Niektórzy badacze (np. Barrett 2000: 61; Pauketat 2000: 115) uważają, że *agency* nie można przypisywać jednostce, ale większej zbiorowości, podczas gdy inni (np. Hodder 2000: 22-23) twierdzą, że *agency* dotyczy działań jednostki. Wydaje się, że niektóre grupy charakteryzują się zbiorową *agency*, inne zaś indywidualną. Podmioty społeczne w odniesieniu do *agency* są najczęściej definiowane poprzez takie kategorie jak płeć kulturowa, wiek, etnos czy lineaż.

Życie społeczne realizuje się w warunkach wytwarzanych przez kulturę materialną, która stanowi dla niego element zastany. Niektórzy autorzy przypisują zatem *agency* przedmiotom materialnym w sposób przypominający działania ludzkie. Dotyczy to przede wszystkim technologii jako systemu wiedzy społecznej, użycia codziennych przedmiotów do przekazywania subtelnych komunikatów oraz kontekstowo zróżnicowanego wykorzystania przedmiotów materialnych w celu redefinicji czy kontestacji odziedziczonych znaczeń. Przedmioty mogą być też uprzedmiotowieniem relacji historycznych i relacji pomiędzy ludźmi. Kultura materialna nie określa *agency*,

ale może być uznana za kategorię, która pozwala na dotarcie do warunków, w których zachodzi działanie (np. Hodder, Hutson 2003: 101-102; Gardner 2009: 103).

W archeologii wyróżnia się cztery obszary poznania, w którym ważną rolę odgrywała kategoria *agency* (Dobres, Robb 2000: 6): (1) studia nad płcią kulturową – dynamika podmiotów określanych pod względem płci kulturowych w przeszłości oraz natura współczesnej praktyki pod względem ról płci; współcześnie ten nurt manifestuje się w archeologii ciała; (2) studia nad kulturą materialną – wielorakie znaczenie kultury materialnej, uzależnione od społecznego usytuowania podmiotu(ów) i sytuacji; (3) fenomenologia/teoria strukturacji – budowanie subiektywności podmiotu w warunkach konstruktywistycznie ujmowanego środowiska, w którym żyje; płynna i podlegająca ciągłej zmianie relacja pomiędzy strukturą a praktyką; oraz (4) studia nad nierównością społeczną – dążenie do władzy i prestiżu wobec zmian społecznych dużej skali.

Aplikacja kategorii *agency* w archeologii sprawiła, że zaczęto zwracać uwagę na uprzednio niedoceniane aspekty działania podmiotów społecznych, takie jako praktyki codzienne czy natura negocjacji pomiędzy nimi. Perspektywa ta wymusza konieczność analizy mikrospołecznej, a więc poziomu, na którym ludzie stykają się i współpracują ze sobą. Nie oznacza to jednocześnie pominięcia zmian zachodzących w dużej skali, takich jak tworzenie się złożoności czy nierówności społecznej. Wręcz przeciwnie, konceptualizacja przyczyn i mechanizmów tych zjawisk staje się bardziej zasadna i efektywna poznawczo z racji uwzględnienia, uprzednio pomijanego, wymiaru działań na poziomie życia codziennego. *Agency* w archeologii pozwala też na określenie natury uwikłania podmiotów społecznych w zastaną tradycję kulturową i warunki historyczne, które są zarówno postrzegane, jak i doświadczane.

BIBLIOGRAFIA

Barrett J.C.

1994 *Fragments from Antiquity. Archaeology of Social Life in Britain, 2900-1200 BC*, Blackwell: Oxford.

2000 *A thesis on agency*, w: *Agency in Archaeology*, M.-A. Dobres, J.E. Robb (red.), Routledge: London-New York, s. 61-68.

Bourdieu P.

2009 *Rozum praktyczny. O teorii działania*, tłum. J. Stryczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Bulle N.

2002 *Pierre Bourdieu, „L'Année Sociologique” 52(2)*, s. 231-237.

Dobres M.-A., Robb J.E.

2000 *Agency in archaeology*, w: *Agency in Archaeology*, M.-A. Dobres, J.E. Robb (red.), Routledge: London-New York, s. 3-17.

Gardner A.

2009 *Agency*, w: *Handbook of Archaeological Theories*, R.A. Bentley, H.D.G. Maschner, C. Chippendale (red.), s. 95-108, Altamira Press: Lanham-New York-Toronto-Plymouth.

Hodder I.

2000 *Agency and individuals in long-term process*, w: *Agency in Archaeology*, M.-A. Dobres, J.E. Robb (red.), Routledge: London-New York, s. 21-33.

Hodder I., Hutson S.

2003 *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, Cambridge University Press: Cambridge.

Pauketat T.R.

2000 *The tragedy of the commons*, w: *Agency in Archaeology*, M.-A. Dobres, J.E. Robb (red.), Routledge: London-New York, s. 113-129.

Vidal J.

2008 *Extrait de La Fabrique de l'impuissance. 1. La gauche, les intellectuels et le libéralisme sécuritaire*, Éditions Amsterdam, Paris, s. 17-23, <http://jeromevidal.blogspot.com/>; (2.03.2011).